

UOT: 368.5, 368.51, 368.54

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA İNDEKSLİ SİĞORTANIN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ PERSPEKTİVLƏRİ

İbrahim Həsən oğlu Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, k.t.e.d., professor

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rektoru

e-mail: rektor@adau.edu.az

Məhərrəm Cəlal oğlu Hüseynov, i.e.d., professor

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının müdiri

e-mail: h-tural@rambler.ru

Elçin Arif oğlu Salahov, i.ü.f.d.

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Maliyyə və iqtisadi nəzəriyyə kafedrasının dosenti

e-mail: elchinsalaho@mail.ru

Xülasə

Son dövrlərdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatında sistem risklərinin effektiv idarə edilməsi məqsədi ilə innovativ sığorta məhsulu hesab edilən hava məlumatlarına əsaslanan indeksli sığorta modelindən aktiv formada istifadə edilir. İndeksli sığorta ənənəvi sığorta modelinin alternativ kimi qəbul edilir və ənənəvi sığortanın həll edə bilmədiyi bir çox problemlərin aradan qaldırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Məqalədə indeksli sığortanın mahiyyəti, işləmə mexanizmi, üstünlükləri və çatışmazlıqları tədqiq edilib, müvafiq sahədə dünya təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında yeni sığorta məhsulunun Azərbaycanın kənd təsərrüfatında tətbiqi perspektivləri təhlil olunub. Eyni zamanda, indeksli sığorta modelinin tətbiqinin qarşısında duran problemlər araşdırılıb.

***Açar sözlər:** sistem riskləri, ənənəvi sığorta, indeksli sığorta, homogen və lokal risklər, hava və məhsuldarlıq indeksi.*

Giriş

Müasir dövrdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının risklərinin effektiv idarə edilməsində sığorta sisteminin tətbiqi və sığorta bazarının diversifikasiyası mühüm yer tutur. Sığorta bazarının diversifikasiyasında müxtəlif sığorta sxemlərindən istifadə olunur. Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələrində kənd təsərrüfatı məhsullarının və gəlirlərinin sığortalanması çox geniş yayılmış və elmi ədəbiyyatda ətraflı təhlil olunmuşdur [1; 2.]. Ən qədim tarixə malik olan sığorta məhsulu ənənəvi

sığorta modeli hesab edilir və risklərin idarəedilməsinin səmərəli mexanizmi sayılır. Ümumiləşdirilmiş formada mövcud olan ənənəvi sığorta modelinin tiplərini belə təsnifləşdirmək olar: a) bütün risklərdən, b) seçilmiş risklərdən və c) konkret bir riskdən sığortalanma [3].

Sığorta təminatına götürülən bütün idiosinkratik (belə risklər hər bir müəssisə üçün səciyyəvi xarakter daşıyır və digər müəssisələrin riskləri ilə əlaqəsi olmur) və sistem (katastrofik xarakter daşıyır və müəyyən təbii iqlim zonasında fəaliyyət göstərən təsərrüfatların bütövlükdə hamısını və ya bir qismini əhatə edir) risklərdən sığortalanma mövcuddur. Bu sxem ədəbiyyatda multisığorta da adlandırılır. Əlbəttə, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının bütün mövcud risklərdən sığortalanması ən ideal variant hesab edilə bilər. Lakin praktika göstərir ki, belə risklərdən sığortalanma təsərrüfatlara həddindən artıq baha başa gəlir. Multisığortanın yüksək tarif dərəcələri onu təsərrüfatlar üçün əlçatmaz edir və iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən səmərəli sayılmır. Adətən multisığortaya maliyyə vəziyyətləri sabit və ya yüksək olan iri təsərrüfatlar maraq göstərirlər. Multisığorta daha çox Şimali Amerika ölkələrində tətbiq edilir. Çünki bu ölkələrdə iri fermer təsərrüfatları kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında və müvafiq olaraq aqrar bazarda sistemli şəkildə üstünlük təşkil edirlər.

Seçilmiş və paket formasında təklif olunan müəyyən qrup idiosinkratik və sistem risklərin sığortalanması. Məsələn, dolu, fırtına, qasırğa, yanğın, bitki xəstəlikləri, zəlzələ, vəhşi heyvanların hücumu və s. Əgər sığorta paketinə daxil olmayan hadisə (məsələn, quraqlıq) baş versə, sığortalıya itki və ya ziyanına görə təminat ödənilmir. Bu, dünyada ən çox yayılmış ənənəvi sığorta tipidir və Azərbaycanda da bu tip tətbiq edilir [4].

Konkret bir riskdən sığortalanma. Bu sxemdə risk qrupundan bir riskin seçilməsi təklif edilir. Məsələn, dolu, fırtına, qasırğa, şaxta, zəlzələ və s. kimi risklərdən birinin seçilməsi haqqında qərar sığortalanmaq istəyən tərəfindən qəbul edilir. Bu sxemdə seçilməyən və sığorta müqaviləsində təsdiqini tapmayan hər hansı bir risk reallaşdıqda, bu, artıq sığorta hadisəsi hesab edilmir və təminat ödənilmir. Daha dəqiq desək, sığortalının seçiminin özünü doğrultmaması onun şəxsi problemi hesab edilir. Səhv seçimin məsuliyyətini ancaq sığortalı daşıyır. Bu sxemin mənfəi tərəfləri ilə bərabər üstünlükləri də böyükdür. Çünki hər bir istehsalçı bu halda fəaliyyət göstərdiyi ərazinin coğrafi-iqlim şəraitinə müvafiq olaraq başvermə ehtimalı daha böyük olan riski seçmə imkanına malik olur. Bir riskin sığorta tarifinin paket formasında təklif olunan tarifdən xeyli aşağı olmasını nəzərə alsaq, bu sxem sığorta bazarında böyük canlanma yarada bilər. Əlavə olaraq qeyd edək ki, bu sxem azad bazar prinsiplərinə daha adekvatdır.

Ənənəvi sığorta sisteminin əsas üstünlüyü ondadır ki, onun vasitəsi ilə əhatə dairəsindən asılı olmayaraq həm idiosinkratik, həm də sistem riskləri idarə oluna bilər. Lakin ənənəvi sığortanın qarşılaşdığı problemlər sığorta bazarının sürətli inkişafı qarşısında müəyyən əngəllər yaradır. Ənənəvi sığortanın risklərin idarəedilməsi vasitəsi kimi ən böyük çatışmazlığı onun yaratdığı informasiyanın assimetrikliyi, antiseleksiya, transaksiya xərclərinin yüksək səviyyəsi, mənəvi risklər, logistika və s. kimi problemlərdir. Qeyd edək ki, ənənəvi sığortanın bu kimi çatışmazlıqları təkcə Azərbaycanın kənd təsərrüfatına xas olan xüsusiyyətlər deyil. Demək olar ki, dünyanın nəinki inkişaf etməkdə olan, həm də inkişaf etmiş ölkələri idiosinkratik və sistem risklərinin idarə edilməsi məqsədilə ənənəvi sığorta modelinin tətbiqində eyni problemlərlə üzləşirlər. Bu problemlər elmi ədəbiyyatda ətraflı tədqiq edilmişdir [5; 6; 7.].

Homogen xarakterli sistem riskləri və indeksli sığorta modelinin zəruriliyi

Son zamanlar elmi dairələrdə ənənəvi sığortanın yaratdığı problemləri həll etmək imkanına malik olan kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının müasir və innovativ modeli hesab edilən indeksli sığorta barədə diskussiyalar (mübahisələr) aparılır [8; 9.]. Hava indeksi bazasında sığortalanma ideyası ilk dəfə Amerika alimi Halkrov tərəfindən hələ 1949-cu ildə təklif olunmuşdur [10]. Bu sxem keçən əsrin 90-cı illərində ilk dəfə ABŞ və İngiltərədə tətbiq edilmişdir. Hazırda dünyanın bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrində (Mərakeş, Hindistan, Meksika, Qazaxıstan və s.) fermerləri quraqlıq və ya yağıntının normadan artıq miqdarından müdafiə etmək üçün hava indeksinə əsaslanan pilot sığorta proqramları həyata keçirilir.

Parametrik və ya indeksli sığorta nə deməkdir? Və hansı prinsiplər əsasında tətbiq olunur? Onun ənənəvi sığortadan fərqi nədədir?

Təbii hadisələrlə bağlı olan və katastrofik xarakter daşıyan sistem riskləri təsir gücündən asılı olaraq iki tipdə olur.

Birinci - qəflətən, başvermə vaxtı əvvəlcədən bilinməyən hadisələr (dolu, zəlzələ, qasırğa və s.). Belə hadisələr adətən konkret rayonun müəyyən bir ərazisində yaranır və lokal (yerli) xarakter daşıyır. Lokal hadisələrin mənfi təsirinə ancaq həmin ərazilərdə təsərrüfatçılıqla məşğul olan fermerlər bilavasitə məruz qalırlar. Amma bu tip hadisələrin ömrü uzun olmadığına görə baş vermiş təbii hadisə ilə məhsuldarlıq arasında sıx asılılıq yaranmır və indeks heç bir reallığı əks etdirə bilmədiyi üçün belə hadisələrin sığortalanmasında ənənəvi sığorta sxemindən istifadə olunur.

İkinci - lokal risklərdən fərqli olaraq homogen sayılan təbii risklər (məsələn, quraqlıq) bir neçə rayonun ərazisini eyni zamanda əhatə edir və uzunmüddətli olur. Onların mənfi təsiri nəticəsində həmin rayonlarda fəaliyyət göstərən bütün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları itkilərlə üzləşirlər. Aydındır ki, təbii hadisə ilə məhsuldarlıq arasında sıx korrelyasiya yaranır. Bu halda indeks sığortalının maliyyə itkilərini düzgün əks etdirəcək. Deməli, korrelyasiya o zaman mümkündür ki, sığorta hadisəsi böyük ərazilərdə, yəni bir neçə rayonu əhatə etdikdə homogen (eyni təsir gücünə malik) olsun [11] və məhsuldarlığın göstəricisinin dəyişməsində dominant “məsuliyyət” daşsın.

Bəs risklərin dominant “məsuliyyəti” nə deməkdir? Məsələ ondadır ki, böyük sahələrdə becərilən bitkilərə müxtəlif risklər təsir göstərə bilər, ancaq onların ərazi baxımından təsir gücü fərqlidir. Məsələn, dolunun düşməsi və ya fırtına rayonun müəyyən ərazisində tez-tez baş verə bilər. Amma əksər hallarda lokal (yerli) xarakter daşıyır. Yaz şaxtaları və quraqlıq gec-gec baş versə də, nəinki bir rayonun, hətta bir neçə rayonun ərazisini tamamilə əhatə edərək ümumi məhsuldarlığa böyük ziyan vuracaq. Deməli, dominant xarakterli homogen riskin məhsuldarlığa vurduğu ziyana görə “məsuliyyəti” çox yüksəkdir. Bu nöqtəyi nəzərdən şaxta və quraqlıq dominant məsuliyyətli risk hesab edilir və fəvqəladə xarakter daşıyır. Beləliklə, indeksli sığorta homogen risklərin sığortalanmasının ən münasib modeli hesab edilə bilər. Çünki homogen risklər baş verdikdə indeks sığorta obyektinə dəqiq korrelyasiya edəcək, sığortalılar üçün isə onun mahiyyətini və faydasını anlamaq elə də çətin olmayacaq.

Şərh olunanların əsasında biz konkret bir nəticə çıxara bilərik. Lokal xarakterli təbii hadisələrlə məhsuldarlıq arasında korrelyasiya yaranmadığı üçün bu risklərin sığortalanmasında tətbiq edilən ənənəvi sığorta baş vermiş hadisənin nəticəsini sığortalayır. Homogen xarakterli təbii hadisələrlə məhsuldarlıq arasında sıx korrelyasiyanın yaranması isə belə risklərin indeksli sığortalanması zərurətini yaradır. Çünki indeksli sığorta ənənəvi sığortadan fərqli olaraq hadisənin nəticəsini yox, səbəbini sığortalayır.

İndeksli sığortanın mahiyyəti və işləmə mexanizmi

İndeksli sığorta modelində ziyan və ya itkiyə görə təminat əvvəlcədən təyin olunmuş indeksin müəyyən hədləri (triggerləri) aşması nəticəsində həyata keçirilir. Belə indeks kimi vegetasiya dövründə adətən yağıntının miqdarı və ya havanın temperatur həddi indeksi tətbiq edilir. Ümumiyyətlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların potensial itki və zərərlərinin təbiətini əks etdirə bilən istənilən rəqəmsal göstəricidən sığorta indeksi kimi istifadə etmək olar. Amma indeksli sığorta modelində rəqəmsal göstəricilərin tətbiqi üçün uzun tarixi zaman kəsiyində onların dəyişməsi və variasiyası qeydə alınmalıdır. Adətən belə göstəricilər son 15-30 ili əhatə edir. İndeksli sığorta müqavilələri bağlandıqda sığorta obyektinin fiziki vəziyyəti nəzərə alınmır. Başqa sözlə, indeksli sığortada sığorta məbləği ancaq indeksin dəyişməsinə müvafiq olaraq müəyyən edilir və sahədə real itkilərin qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranmır. Məsələn, ənənəvi sığortada dolu düşməsi nəticəsində itkini müəyyən etmək üçün ekspertlərin sahəyə getməsi və yerində ziyanın qiymətləndirilməsi zərurəti yaranır. İndeksli sığortada isə real itkini müəyyən etmək üçün ekspertlərin xidmətindən istifadə olunmur. Çünki, bu modeldə quraqlıq səbəbindən məhsul itkisinə görə təminatın ödənilməsi üçün yağıntının miqdarı haqqında informasiya kifayət edir. Yağıntının miqdarı vegetasiya dövründə kritik həddən aşağı və ya yuxarı olarsa, sığorta təminatının ödənilməsi üçün əsasla çevrilir.

Dünya təcrübəsində indeksli sığortanın əsas iki tipi daha geniş yayılmışdır: məhsuldarlıq indeksi və hava indeksi.

Məhsuldarlıq indeksi tarixi zaman kəsiyində (15-30 il) əldə olunan məhsuldarlığın orta səviyyəsi əsasında müəyyən edilir. Məhsuldarlıq indeksində sığorta təminatı rayon üzrə ümumiləşdirilmiş məhsuldarlığın çoxillik orta səviyyəsindən aşağı düşdüyü halda ödənilir. Bu modelin tətbiqini cətinləşdirən əsas səbəb odur ki, itkiləri tənzimləmək üçün zəruri olan sığorta statistikasının yığılması və nəşri uzun zaman tələb edir [12]. Statistika orqanları tərəfindən rəsmi məlumatların dərc olunması altı və daha çox ay müddəti ərzində mümkün olur. Bu səbəbdən də bir çox ölkələrdə fermerlər daha çox hava indeksi tipli sığorta sxeminə üstünlük verirlər. Məhsuldarlıq indeksi konsepsiyasına söykənən bitkiçilik məhsullarının sığortalanması bir necə inkişaf etmiş ölkədə reallaşdırılır (ABŞ, Kanada, İsveç).

Hava indeksi – temperaturun səviyyəsi, yağıntının miqdarı, küləyin sürəti və digər hidrometeoroloji parametrlərin dəyişməsinin məhsuldarlığa təsirini əks edir. Onların içərisində ən məşhuru quraqlıq və rütubətliyi müəyyən edən yağıntının miqdarı və torpağın nəmik indeksidir. Əvvəlcədən qeyd edək ki, hava indeksi əsasında sığorta sxeminin tətbiqi daha çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə populyardır və geniş yayılmışdır (Qazaxıstan, Hindistan, Meksika və s.). Çünki məhsuldarlıq indeksindən fərqli olaraq hava indeksi tipli sığorta sxeminə sığorta şirkətləri sığorta hadisəsi baş verdikdə, ödənişləri qısa müddət ərzində həyata keçirə bilirlər.

Adətən sığorta müqavilələrində yağıntı indeksi havanın temperaturunun (hərərətinin) həddi ilə tandemdə (birlikdə) tətbiq olunur. Çünki yağıntının qıtlığı və havanın yüksək hərərətinin birlikdə təsiri nəticəsində məhsul itkisi daha böyük ola bilər, nəinki havanın normal temperaturu və yağıntının yoxluğu şəraitində. Nisbətən sərin keçən yay mövsümü yağıntının miqdarının azlığının fəsadlarını yumşalda bilər və ya əksinə. Digər tərəfdən isə yağıntının düşməsinin məhsuldarlığa təsiri quru havada daha önəmlidir, nəinki rütubətli havada. Göründüyü kimi, məhsuldarlıq və hava arasındakı asılılıq normal və arzuolunmayan şəraitdə tamamilə fərqli formada təzahür edə bilər.

Bu sxemin üstünlüyü ondadır ki, hava şəraitinin indikatorları haqqında informasiyalar müstəqil mənbə və obyektiv məlumatlar əsasında əldə edilir. Əldə olunan göstəricilərə əsasən sığorta hadisəsi müəyyən olunur və sığorta təminatı hesablanır. Digər sığorta modellərindən fərqli olaraq hava indeksli sığorta sxemi məhsul itkisinin nəticəsini yox, səbəbini sığortalayır. Bu o deməkdir ki, fermerlərin məhsullarının sığorta təminatına alınması üçün heç bir vasitəçi firmaya və ekspert rəylərinə ehtiyacı qalmır. Hava şəraiti indeksi əsasında həyata keçirilən sığorta sxeminin quraqlıq hadisəsi zamanı yaranan risklərin səviyyəsinin yüksək olduğu rayonlarda tətbiqi çox səmərəli ola bilər. Lakin bu modeldən digər sistem risklərinin sığortalanmasında istifadə etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən də fermer təsərrüfatlarının gəlirlərinin sabitliyinin quraqlıq və yağıntının miqdarı ilə birbaşa asılı olan regionlarda hava indeksinə əsaslanan sığorta sxemini tətbiq etmək olar.

Məhsulların indeksə görə sığortalanması zamanı hər bir fermer təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun real fiziki həcmi sığortalaya bilər. Ancaq onun konkret təsərrüfatında istehsal etdiyi məhsulun həcmi sığorta məbləğinə dolayı təsir göstərəcək. Çünki itkinin miqdarı sığortalının sahəsindəki itkisinə görə yox, region üzrə götürülmüş orta illik məhsuldarlığın azalması səviyyəsinə müvafiq hesablanır. Başqa cür ifadə etsək, sığorta məbləği rayon üzrə götürülmüş orta məhsuldarlığın düşməsi faizinə vurulur və ödəniş məbləği müqavilədə göstərilən fransızanın məbləği qədər azaldılır. Rayon üzrə götürülən orta məhsuldarlıq isə statistik məlumatlara əsasən uzun bir zaman kəsiyi dövründə toplanan informasiya əsasında hesablanır.

Bu sxemin mahiyyətini anlamaq üçün bir şərti misala müraciət edək. Bunun üçün hava indeksinin ən çox istifadə edilən forması kimi yağıntı indeksini götürək və şərti rəqəmlər vasitəsilə məhsuldarlığın səviyyəsi və yağıntının miqdarı arasındakı asılılığı və ya korrelyasiyanı müəyyən edək. Məsələn, vegetasiya dövründə yağıntının miqdarı zəruri olan orta normadan 200 mm aşağı düşərsə, məhsul itkisi 50%-ə bərabər ola bilər. Əgər orta məhsuldarlıq son 10 ildə hektara 4 tondursa, məhsul itkisinin 50%-i hər hektara görə 2 tona bərabər olacaq. Deməli, hər 10 mm yağıntının miqdarının çatışmazlığına görə hektarda 100 kq itki baş verəcək. Bu halda 100 kq taxılın bazar qiyməti sığorta müqaviləsində 10 mm çatmayan yağıntının miqdarı ilə müəyyən ediləcək. Hava indeksinə görə sığorta sxeminə təminatın həcmi sığortalanan indeksin dəyişmə dərəcəsi ilə asılıdır. Bizim misalda yağıntının miqdarının normadan 10 mm dəyişməsi sığorta müqaviləsində indeksin dəyərini müəyyən edir. Sığorta hadisəsi baş verdiyi halda, yəni yağıntı indeksinin dəyişməsi nəticəsində sığorta ödənişi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S_{\sigma} = I_v \times I_d \times S_h$$

burada,

S_σ- sığorta ödənişinin məbləği;

I_v - İndeks vahidinin dəyəri;

I_d - indeksin dəyişmə dərəcəsi;

S_h- sığorta olunan əkin sahəsi.

Burada bir məsələni dəqiqləşdirmək çox vacibdir. Homogen risk adətən bir neçə rayonda nisbətən eyni aqroiqlim şəraitində becərilən bitkiçilik məhsulları üçün xarakterik olur. Meyvə bağları və üzümlüklərdə mikroiqlim sahədən sahəyə variasiya etdiyinə görə eyni risk (məsələn, havanın

temperaturu və ya şaxta) onların yerləşməsindən asılı olaraq müxtəlif cür təsir göstərə bilər. Belə olan halda hava indeksi sahənin müxtəlif yerlərində itkilərlə zəif korrelyasiyada olacaq. Heyvandarlıqda da mövcud olan risklər meyvə bağları və üzümlüklərdə olduğu kimi homogen xüsusiyyətə malik deyillər. Heyvandarlığın məhsuldarlığına təsir göstərə bilən risklər, məsələn, xəstəlik sürüdən-sürüyə, tövlədən-tövləyə variasiya edir. Müvafiq olaraq heyvandarlıqda və çoxillik əkmələrdə indeksli sığortanın tətbiqi fayda vermədiyi üçün məqsəduyğun hesab edilmir.

Yuxarıda göstərilən misallardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, risklərin homogenliyi baxımından indeksli sığorta böyük sahələrdə əkilən mədəni bitkilərə tətbiq edilə bilər.

İndeksli sığortanın üstünlükləri və çatışmazlıqları

İndeksli sığorta ənənəvi sığorta ilə müqayisədə bir çox cəlbədicə xüsusiyyətlərə malikdir:

Birinci – bu sxemdə sığortalılar və sığortaçılar indeksin göstəricisinə təsir etmək imkanına malik olurlar. Çünki sığorta hadisəsinin baş verməsi müstəqil mənbələrin məlumatları əsasında müəyyən olunur. Müstəqil mənbə kimi hidrometeorologiya stansiyalarının məlumatları əsas götürülür və müvafiq olaraq informasiyanın obyektivliyi təmin edilir. İnformasiyanın müstəqilliyi, şəffaflığı və obyektivliyi isə öz növbəsində asimmetrik informasiya və mənəvi risk problemlərini aradan götürür [13].

İkinci – indeksli sığorta homogen xüsusiyyətli və dominant məsuliyyət daşıyan risklərə tətbiq edildiyi üçün ənənəvi sığortanın ən böyük problemi sayılan antiseleksiyanı əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Ənənəvi sığorta modelində sığortalanmağa yüksək risk şəraitində fəaliyyət göstərən fermerlər daha çox maraq göstərirlər. Aşağı risk səviyyəsində fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar isə sığortalanmaqda maraqlı olurlar. Amma homogen risklərin hava indeksi əsasında sığortalanması riskin səviyyəsindən asılı olmayaraq bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər vəziyyət yaradır. Nəticədə sığortaçılar və sığortalılar antiseleksiyanın azalmasından faydalanırlar [14].

Üçüncü – indeksli sığorta sxemində vasitəçi şirkətlərin xidmətinə və sığorta hadisəsinin vurduğu ziyanı qiymətləndirmək üçün ekspert yoxlamalarına və rəylərinə ehtiyac qalmır. Bu isə risklərin idarəedilməsinin inzibati xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldaraq qənaət olunan vəsaitləri modelin infrastrukturunun inkişafına yönəltməyə imkan verir.

Dördüncü – sığorta müqaviləsi bağlanmasının transaksiya xərclərini minimuma endirir. Ənənəvi sığortadan fərqli olaraq müqavilənin bağlanması üçün tələb olunan çoxsaylı sənədlərin toplanmasına zərurəti götürür. İndeksli sığorta müqaviləsinin bağlanması üçün 3 vasitə tələb olunur: a) internet, b) kompüter, c) elektron imza. Nəticədə sığorta bazarına giriş xüsusilə xırda və orta təsərrüfatlar üçün əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşır.

Beşinci – bu sxem sadəliyinə görə xırda təsərrüfatlar üçün cəlbədicə olur və onlar sığorta bazarının aktiv iştirakçılarna çevrilirlər. Təsadüfi deyil ki, parametrik sığorta aqrar sferada xırda təsərrüfatların üstünlük təşkil etdiyi inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha populyardır və kütləvi təbliğ edilir [15, 16].

Altıncı – bu sxem sığorta hadisəsinin nəticəsini yox, səbəbini sığortaladığı üçün kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların itkiləri barədə müvafiq orqanlara müraciət etmələrinə və ziyanın qarşılınmasını isbat etməyə ehtiyac qalmır.

Yeddinci – kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının kredit resurslarına çıxış imkanlarını artırır və ümumilikdə maliyyə bazarının inkişafına təkan verir. Adətən kommersiya bankları sığortalanmış obyektləri kreditləşdirməkdə daha çox maraqlı olurlar.

Səkkizinci - indeksli sığortanı aktiv şəkildə tətbiq edən ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu sxem aqrar sferada investisiyanı əhəmiyyətli dərəcədə stimullaşdırır. Məsələn, Efiopiyada fermerlərin əksər hissəsi gəlirlərini investisiya etmək əvəzinə pul formasında yığıma üstünlük verirlər. Çünki ölkə üçün xarakterik olan quraqlıqdan qorunma sistemi olmaması səbəbindən onları bu sahəyə investisiya yatırımdan çəkindirir və yığıma yönəldilən vasitələrdən “təhlükəsizlik yastığı” kimi istifadə edirlər. Əksinə Qana və Hindistanda fermerlər quraqlıqdan qorxmurlar və həvəslə riskə gedərək məhsuldarlığı artırmaq üçün yeni investisiyalar həyata keçirirlər. Onları investisiya yatırıma həvəsləndirən yağıntı indeksinə əsaslanan sığortanın olmasıdır [17].

Lakin mükəmməl və ya ideal sığorta sistemi fantaziyalarda mövcud ola bilər. Bu baxımdan yuxarıda qeyd olunan üstünlükləri ilə yanaşı onun nöqsanları da mövcuddur. İndeksli sığorta sxeminin ən böyük çatışmazlığı baza risklərinin yaranmasıdır [18].

Havanın temperaturu və yağıntının miqdarı göstəriciləri bu sxemdə riskin səbəbini obyektiv şəkildə ifadə edir. Amma bu göstəricilər təsərrüfatın potensial məhsuldarlığına təsir edən yeganə amillər deyillər. Onlardan başqa bir çox lokal və ümumi xarakterə malik amillər mədəni bitkilərin məhsuldarlığına vegetasiya dövründə təsir göstərir. Məsələn, təsərrüfatın malik olduğu torpaq sahəsinin bir hissəsinin keyfiyyətinin və aqrofonunun yüksək olması məhsuldarlığı artıracaq. Malik olduğu digər torpaq sahəsinin keyfiyyətinin aşağı olması isə məhsuldarlığı azaldacaq. Bundan əlavə, rayonun müxtəlif ərazilərində yerləşən torpaq sahələrinə dolunun düşməsi, bitki xəstəlikləri, zərərvericilərin və bu kimi hadisələrin vurduğu ziyan nəticəsində təsərrüfatlar arasında fərqli məhsuldarlıq yarana bilər. Deməli, rayonun bütün ərazisində havanın temperaturu və yağıntının miqdarı hətta nisbətən bərabər olsa da, məhsuldarlıq bu rayonda sahədən sahəyə variasiya edə bilər. İndeksli sığorta müqaviləsinin şərtinə görə isə mövcud ərazidə fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar bərabər miqdarda təminat almalıdırlar, hərçənd məhsuldarlıq göstərilən səbəblərdən sahədən-sahəyə fərqli ola bilər. Bu halda elə vəziyyət yarana bilər ki, hətta müəyyən təsərrüfatlar məhsuldarlığın azalmasına baxmayaraq təminat alacaqlar və ya əksinə bir təsərrüfatın lokal itkisinin müəyyən hissəsi təminatlı qalacaq. Çünki ümumi indeks rayon üzrə orta göstərici əsasında hesablanır. Belə formada yaranan vəziyyət baza riski adlanır və indeksli sığortanın ən böyük çatışmazlığı hesab edilir [19]. Bir rayonda fəaliyyət göstərən təsərrüfatların məhsuldarlığı arasında variasiya artdıqca baza riskinin dərəcəsi yüksələcək və əksinə, variasiya azaldıqca baza riskinin səviyyəsi minimallaşacaq. Həmçinin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları anlamalıdırlar ki, onlar ancaq homogen və dominant “məsuliyyətli” riskdən sığortalanıblar. Lokal xarakterli sistem riskləri (dolu, xəstəliklər, zərərvericilər və s.) indeksli sığortanın müqavilə obyekt deyil.

Baza riskinin yaranmasının daha bir səbəbi coğrafi faktor ola bilər. Hidrometeoroloji stansiyaların infrastrukturunu zəruri səviyyədə inkişaf etmədikdə və stansiyalarla əkin sahələri arasında böyük məsafələr olduqda baza riskləri yaranacaq. Ümumi qayda ondan ibarətdir ki, indeksli sığorta müqaviləsi bağlayan fermerlərin əkin sahələri ilə meteoroloji stansiya arasındakı məsafə 20 km-dən çox olmamalıdır. Əkin sahəsi böyüdükcə hidrometeoroloji stansiyaya qədər olan məsafə qısalmalıdır [13]. Dəqiq ifadə etsək, hər bir fermer təsərrüfatı konkret hidrometeoroloji stansiyaya bağlanmalıdır. Əks halda, indeksin göstəriciləri hidrometeoroloji stansiyalar tərəfindən müəyyən olunduğuna görə onlar arasında məsafənin uzunluğu rayonda yerləşən təsərrüfatların sahələrindəki real göstəricilərlə

üst-üstə düşməyə bilər. Xüsusilə bu fərq daha çox yağıntının miqdarı göstəricisində təzahür edir. Bu halda indeks əsasında “yazılmış” ziyanın nəzəri ssenarisi məhsul itkisinin real “mənzərəsindən” fərqlənəcək. Bu səbəbdən də ənənəvi sığortadan fərqli olaraq indeksli sığortanın tətbiqi böyük həcmli dəqiq və bahalı informasiyanın (statistik və hidrometeoroloji) əldə olunmasını tələb edir.

İndeksli sığortanın tətbiqində Qazaxıstan təcrübəsi

Müasir dövrdə indeksli sığorta ənənəvi sığorta sxeminin alternativini hesab edilir və aqrar sahənin sığorta bazarında innovativ sxem kimi bir çox ölkələrdə tətbiq olunur. Bu səbəbdən fermerləri homogen risklərdən qorumaq məqsədi ilə indeksli sığorta sxemini qəbul etmiş ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi Azərbaycan reallığı üçün elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da homogen risklər səciyyəvidir və müxtəlif ölkələrin təcrübəsinin təhlili bu sxemin tətbiqini respublikamızda aktualaşdırmağa bilər. Hesab edirik ki, Azərbaycan reallığı üçün Qazaxıstanda 2018-ci ildən bəri tətbiq edilən indeksli sığorta modeli təcrübəsinin öyrənilməsi elmi nöqtəyindən nəzərdən maraqlandırmaya bilməz.

2004-cü ildə Qazaxıstanda bitkiçilik məhsulları istehsalı ilə məşğul olan fermerləri təbii hadisələrdən müdafiə etmək məqsədi ilə ənənəvi sığorta sxemi qəbul edilmişdi və icbari prinsiplər əsasında reallaşdırılırdı [20].

Bitkiçilik məhsullarının icbari qaydada sığortalanması fermerlər tərəfindən rəğbətlə qarşılanmadığı üçün böyük populyarlıq qazanmadı. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların əksəriyyəti sığorta mükafatının məbləğini azaltmaq məqsədi ilə bilərəkdən məhsuldarlığı və normativ xərcləri minimuma endirirdilər. Fermerlər anlayırdılar ki, sığorta hadisəsi baş verdikdə sığorta şirkəti tərəfindən ödənilən təminat itkiləri tam qarşılamayacaq və onlar maliyyə risklərindən müdafiə oluna bilməyəcəklər. Belə davranış onların şəxsi təcrübəsindən doğurdu. Çünki nadir hallarda, yəni təbii hadisə nəticəsində məhsul tamamilə itirildikdə sığorta şirkətləri kompensasiya ödəyirdilər. Bu səbəbdən də fermerlər sığorta mükafatını müxtəlif yollarla minimuma endirirdilər. Hətta bəzi fermerlər icbari sığorta müqaviləsini bağlamaqdan imtina edərək cərimə ödəməyə üstünlük verirdilər.

Digər tərəfdən isə fermerlərin sığorta mükafatını minimallaşdırmaları sığorta şirkətlərini böyük maliyyə riskləri və itkiləri ilə qarşılaşdıraraq bu sahəni tərk etməyə məcbur etmişdi. Artıq 2010-cü ildə iş o yerə çatmışdı ki, sığorta ödənişləri sığorta mükafatlarından üç dəfə artıq olmuşdu [21]. Nəticədə 2005-ci ildə icbari sığortanın ilkin mərhələsində Qazaxıstanda yeddi sığorta şirkəti bitkiçilik məhsullarını sığortalamaq üçün lisenziya almaq baxmayaraq maliyyə nəticələrinin qeyri-qənaətbəxş olması üzündən 2018-ci ildə bu sahədə cəmi iki sığorta şirkəti qalmışdı [22]. Deməli, hətta bitkiçilik məhsullarının icbari qaydada sığortalanması sığorta şirkətləri üçün zəruri olan sığorta fondunun formalaşmasına şərait yaratmamış və müvafiq mənfəət normasını təmin edə bilməmişdi. Beləliklə, Qazaxıstan Respublikasında icbari sığortalanmış doqquz növ məhsulun arasında bitkiçilik məhsullarının sığortalanmasında sığorta şirkətlərinin iştirakı ən aşağı səviyyədədir [23].

Tədqiqatlar göstərir ki, Qazaxıstanın kənd təsərrüfatında baş verən sığorta hadisəsinin 80%-i homogen risklər qrupuna aid edilən quraqlıqla bağlıdır. Bu səbəbdən 2018-ci ildə Qazaxıstanda pilot proqramı kimi ənənəvi sığortanın alternativini hesab edilən hava indeksi sığorta sxemi qəbul edildi. Pilot proqram çərçivəsində fermerləri quraqlıqdan müdafiə məqsədi ilə iki indeksli sığorta məhsulu hazırlandı: üç fazalı və iki fazalı indeksli sığorta. Eksperiment xarakteri daşıyan pilot proqramının

reallaşdırılması üçün müxtəlif aqrofonu və keyfiyyətə malik olan üç taxılçılıq regionu seçildi. Üç regionda əkilən taxılın ümumi sahəsi on min hektar təşkil edirdi [24].

Bitkiçilik məhsullarının vegetasiya dövrünün indeksli sığortalanmasının iki tipi tətbiq edilir: üç və iki fazalı sığortalanma.

Üçfazlı indeksli sığorta taxıl bitkilərinin vegetasiya müddətini 15 may-15 iyun, 15 iyun-15 iyul, 15 iyul-15 avqust, yağlı bitkilər üçün isə 15 iyun-15 iyul, 15 iyul-15 avqust, 15 avqust-15 sentyabr dövrlərinə bölür. Birinci və üçüncü fazada quraqlıq üç səviyyədə (məlayim, əhəmiyyətli, güclü), ikinci fazada isə quraqlıq dörd səviyyədə (məlayim, əhəmiyyətli, yüksək, güclü) qeydə alınır. Quraqlığın səviyyəsinin göstəricisi kimi torpağın nəmliyi indeksindən istifadə edilir və onun triggerləri (hədləri) hər faza üçün konkret olaraq müəyyən edilir. Sığorta məbləği bir hektara uyğun olan normativ xərclər əsasında hesablanır. Orta hesabla normativ xərclər taxıl bitkiləri üçün 30 dollardan, yağlı bitkilər üçün isə 200 dollardan başlayır. Məsələn, əgər 1 hektara xərc 100 dollardırsa, sığorta mükafatı 4.8%, sığorta ödənişi isə quraqlığın səviyyəsindən asılı olaraq 48% qədər təşkil edə bilər. Hesab edilir ki, hətta güclü quraqlıq baş versə, statistik məlumatlara əsasən, Qazaxıstan fermerləri hektardan minimum 6 sentner məhsul əldə edirlər və bu məbləğ məhsul istehsalına çəkilən xərcin 50%-ni tamamilə qarşılıyır. Beləliklə, quraqlıq baş verdikdə fermerlər dəyən ziyanın 98%-ni indeksli sığorta vasitəsi ilə kompensasiya edə bilərlər. Əgər üç faza dövründə quraqlıq baş verməsə, fermerlər sığorta mükafatının 12%-ni geri alırlar. Qeyd edək ki, sığorta mükafatının ümumi məbləğinin 50%-i dövlət tərəfindən ödənilir [24].

İkifazlı indeksli sığorta eyni prinsiplər əsasında tətbiq olunur və 15 iyun-15 iyul, 15 iyul-15 avqust dövrlərini əhatə edir. Bu tip sığorta daha ucuz başa gəlir, amma müvafiq olaraq sığorta ödənişi məhsula çəkilən xərclərin maksimum 33%-ni təşkil edir. Fermerlər müstəqil formada istənilən indeksli sığorta tipini seçə bilərlər [24].

Qazaxıstanda quraqlıqla yanaşı yağıntının miqdarı normadan artıq olduqda da indeksli sığortadan istifadə edilir və torpağın nəmlik indeksi əsasında tətbiq olunur. Torpağın nəmlik indeksi 15 avqust-15 sentyabr arasında aktual olur. Çünki adətən bu dövrdə fermerlər yağıntının çoxluğundan itkilərə məruz qalırlar. Amma sığorta ödənişinin məbləği bu halda ziyanın 20%-dən artıq olmur [24].

Qeyd edək ki, sığorta firması sığortalanan fermerlərin əkin sahələrinin vəziyyəti haqqında informasiyanı istənilən zaman əldə edə bilər. Sığorta hadisəsi baş verdikdə bütün informasiya avtomatik formada blokçeyn texnologiyası vasitəsi ilə alternativ və müstəqil bazalarda qeydə alınır. Qazaxıstan təcrübəsinin xüsusiyyətindən biri də odur ki, torpağın nəmlik indeksinin müəyyən edilməsi yerli meteoroloji stansiyalara yox, Niderlandın VANDER SAT firmasına həvalə edilib. Bu firma torpaqda nəmliyin səviyyəsini süni peyklər vasitəsilə torpağın zondlanması əsasında müəyyən edir. İnformasiyanın tam müstəqilliyi nə sığortaçıya, nə də sığortalıya onu dəyişmək imkanı vermir və sığorta hadisəsinin baş verməsi haqqında bildiriş onlara avtomatik formada göndərilir.

İndeksli sığortanın Azərbaycanada tətbiqinin zəruriliyi

Bəs Azərbaycan reallığına indeksli sığortanın tətbiq edilməsi hansı zərurətdən doğur? Fikrimizcə, bu zərurəti aşağıdakı arqumentlərlə təsdiqləmək olar:

İlk növbədə qeyd edək ki, ənənəvi sığorta bir çox çatışmazlıqlara malikdir (informasiyanın assimetrikliyi, antiseleksiya, mənəvi risklər, transaksiya xərclərinin yüksək səviyyəsi və s.). Elmi

ədəbiyyatda belə vəziyyətin yaranması səbəbləri haqqında ətraflı təhlillər aparılmışdır və biz bu barədə əvvəldə məlumat vermişik.

Ekspertlərin və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəhbərlərinin fikrincə, Azərbaycanın aqrar sahəsində sistem risklərindən ən təhlükəlisi quraqlıqdır. Eyni zamanda təminat verilən risklərin tərkibinə quraqlıq daxil edilməyib. Bu riskdən ilk növbədə suvarılmayan əkin sahələrində təsərrüfatçılıqla məşğul olan fermerlər əziyyət çəkirlər. Hazırda Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bitkilərinin ümumi əkin sahəsinin 40%-i suvarılmayan torpaqlardır [29]. Suvarılan torpaqlarda da quraqlıq istehsalçıların məhsuldarlığının səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Amma suvarılmayan torpaqlarla müqayisədə quraqlığın baş verməsi nəticəsində itkilərin miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən baxanda suvarılan torpaqlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları üçün quraqlığa görə sığortalanma elə də maraqlı deyilsə, suvarılmayan torpaqlarda fəaliyyət göstərən təsərrüfatlar üçün ən təhlükəli risk hesab edilir. Əgər mövcud olan sistem risklərini bir sıraya düzsək, bu sırada quraqlıq ilk yeri tutacaq. Apardığımız tədqiqat belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, ərazi əhatəsinə və başvermə ehtimalı meyarına görə təminata götürülən risklərin əsas növləri (dolu, fırtına, qasırğa) adətən dağlıq və dağətəyi rayonlar üçün səciyyəvidir. Və bu ərazilərdə yerləşən təsərrüfatlar onların baş verməsi nəticəsində daha böyük itkilərə məruz qalırlar. Quraqlıq isə daha çox dağətəyi və aran rayonları üçün səciyyəvidir. Bu hadisə göstərilən ərazilərdə baş verdikdə, baxmayaraq ki, təsərrüfatlar ənənəvi qaydada sığortalanıblar quraqlığın sığorta paketinə daxil edilməməsi səbəbindən təminat ala bilməyəcəklər. Digər tərəfdən isə rayon miqyasını əhatə edən lokal risklərdən fərqli olaraq quraqlıq homogen xarakterli olması səbəbindən regional və hətta ölkə miqyasında baş verə bilər. Bu isə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları üçün yerləşdikləri ərazidən asılı olmayaraq böyük itkilər yarada bilər.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatında ənənəvi sığorta sisteminin zəif inkişafının səbəblərindən biri də kiçik təsərrüfatların mütləq üstünlük təşkil etməsidir. Xırda mülkiyyətçilər torpaq mülkiyyətçilərinin ümumi payında mütləq üstünlük təşkil edirlər. Təsərrüfat deyil ki, hazırda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının 92%-i xırda təsərrüfatların (ailə kəndli, ev təsərrüfatları və fərdi sahibkarlar), 8%-i isə nisbətən iri torpaq sahələrinə malik kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payına düşür [32]. Təcrübə göstərir ki, sığorta müqavilələrinin bağlanmasına adətən iri təsərrüfatlar maraq göstərirlər. Çünki böyük təsərrüfatlarda yaranan müsbət miqyas effekti nəticəsində yüksək məhsuldarlıq, pul axınlarının iri həcmi və müvafiq olaraq geniş maliyyə imkanları sığorta polisinin alınmasının zəruriliyini yaradır. Lakin iri təsərrüfatlardan fərqli olaraq xırda təsərrüfatlar ənənəvi sığortadan qaçırırlar. Onlar hesab edirlər ki, kiçik əkin sahələrində miqyas effekti reallaşmadığından məhsuldarlığa elə də təsir göstərmir və sığortaya ehtiyac yaranmır. Bununla yanaşı kiçik təsərrüfatların maliyyə sıxıntısı şəraitində fəaliyyəti sığorta ödənişlərini onlardan ötrü əlçatmaz edir. Digər tərəfdən isə sığorta şirkətləri üçün 2-3 ha sahəni ənənəvi qaydada sığortalamaq səmərəli olmur. Çünki xırda təsərrüfatlar adətən rayon mərkəzlərindən uzaqda yerləşir və ətraf kəndlərə səpələniblər. Məsələnin uzaqlığı və təsərrüfatların xırda olması sığorta müqavilələrinin bağlanma xərclərini dəfələrlə artırır. Çünki sığorta hadisəsi baş verdikdə ziyanın müstəqil ekspertlər tərəfindən qiymətləndirilməsi üçün xeyli sayda xırda təsərrüfatlara getmək lazım gəlir. Bu isə nəqliyyat və ezamiyyə xərclərini yüksəldərək ekspertlərin xidmətinin dəyərini dəfələrlə artırır. Həmçinin xırda təsərrüfatların sığorta mükafatlarının həcmi çox olmur və bir çox hallarda sığorta mükafatı sığorta müqavilələrinin bağlanma xərclərini ödəmir. Kiçik təsərrüfatlarla bağlanan müqavilələrin xidmət və

transaksiya xərclərinin yüksək səviyyəsi sığorta şirkətləri üçün effektiv olmadığından xırda təsərrüfatlar sığorta sistemindən çıxarılaraq kənarlaşdırılırlar.

Ənənəvi sığortadan fərqli olaraq indeksli sığorta həcmindən və miqyasından asılı olmayaraq bütün təsərrüfatlara tətbiq edilə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, kiçik təsərrüfatlar iqtisadi nöqtəyindən hər zaman kənd təsərrüfatı risklərinə və iqlim dəyişikliyinə ən həssas olan subyektlər hesab olunurlar. Bu baxımdan indeksli sığorta sxemi mütənasib sığortahaqqını ödəyən və aşağı gəlirləri olan kiçik təsərrüfatları homogen risklərdən qoruyan bir maliyyə vasitəsinə çevrilə bilər.

İndeksli sığortanın tətbiqi ilə bağlı yarana biləcək problemlər və çətinliklər

Bəs bütün dünyada innovativ sxem hesab edilən indeksli sığortanın Azərbaycanın aqrar sahəsinə tətbiqinin qarşısında hansı problemlər yarana və çətinliklərlə üzləşə bilər? Apardığımız tədqiqat qarşıya çıxan biləcək əsas problemləri və çətinlikləri əvvəlcədən müəyyən etməyə imkan verir.

İndeksli sığorta Azərbaycan realığı üçün yeni və innovativ məhsuldur. Azərbaycan fermerlərinin bu modelə bağlı təcrübələri və biliklərinin olmaması səbəbindən onun tətbiqinin ilkin dövründə bu sxemə etimadsızlıq və inamsızlıq yarana bilər. İlk növbədə fermerlər arasında yeni sığorta məhsulunun mahiyyəti, işləmə mexanizmi və üstünlükləri haqqında informasiya geniş yayılmalı və aydın şəkildə çatdırılmalıdır. Çünki bu məhsulun kütləvi tanınması fermerlərin maarifləndirilməsindən çox asılıdır.

Müxtəlif coğrafi-iqlim şəraitində yerləşən rayonlarda əkinəyararlı torpaq sahələrinin keyfiyyətinin fərqlənməsi təsərrüfatlar arasında məhsuldarlığın variasiyasını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Bununla yanaşı xırda təsərrüfatların mütləq üstünlüyü torpaq sahələrinin həcmindən kiçik sahələrə bölünməsi ilə nəticələnmişdir. Belə vəziyyət isə öz növbəsində təsərrüfatlar arasında risklərin də variasiyasını yaradır. Bu səbəbdən şəffaflığın təmin edilməsi, ziyanın düzgün qiymətləndirilməsi və sığortalının iddiasının qısa müddətdə təmin edilməsi üçün indeksin tətbiqindən əvvəl torpaqların iqtisadi-texniki təhlilinin aparılması zərurəti yaranır.

İndeksli sığortanın tətbiqinin əsas şərtlərindən biri də indeksin ölçülməsi üçün zəruri olan obyektiv və dəqiq informasiyanın hidrometeoroloji stansiyalar tərəfindən təmin edilməsidir. Hazırda Azərbaycanda Regional Hidrometeorologiya mərkəzinin tabeliyində olan 55 hidrometeoroloji stansiya fəaliyyət göstərir [33]. Hidrometeoroloji stansiyalar arasında məsafə və rayonları əhatə etmə dairəsi elə təşkil edilməlidir ki, ölkənin ərazisinin coğrafi-İlğım şəraitini “hörümçək toru”na alaraq verdiyi hava parametrləri haqqında məlumatlar lazım olan xüsusiyyətlərə malik olsun. Bu xüsusiyyətlərə aiddir: a) müşahidə olunan və asan ölçülən, b) obyektivlik və şəffaflıq, d) müstəqil yoxlanılmasının mümkünlüyü, e) vaxtında çatdırılması, f) mütəmadiyi və dəqiqliyi. Eyni zamanda informasiyanın belə xüsusiyyətləri onun keyfiyyətini artıraraq baza risklərinin minimallaşdırılmasında önəmli rol oynaya bilər.

Sığorta sisteminin infrastrukturunun zəif inkişafı və şirkətlərin bu sahədə təcrübəsizliyi indeksli sığortanın potensial imkanlarını məhdudlaşdıraraq sığorta məhsulunun tətbiqinin effektivliyini azalda bilər. Bu səbəbdən yeni məhsulun effektiv reallaşdırılması müvafiq dövlət orqanlarının (Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, DAİM, Aqrar Sığorta Fondu və s.) aktiv iştirakını tələb edir.

Seçilən indeks Azərbaycanın kənd təsərrüfatının mövcud realığına münasib olmalıdır. Bu halda sual yaranır: hansı indeks əsasında parametrik sığorta sxeminin tətbiqi səmərəli ola bilər?

Fikrimizcə, hava məlumatlarına əsaslanan indeks Azərbaycan reallığı üçün daha məqsədəuyğundur. Çünki hazırda hava haqqında uzun tarixi dövrdə, xüsusilə də son 15-20 il ərzində mövcud olan məlumatların keyfiyyəti təsərrüfatların məhsuldarlığı və gəlirləri haqqında statistik informasiyadan çox yüksəkdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, torpaq vergisindən başqa digər vergilərdən tamamilə azaddırlar. Bu isə o deməkdir ki, əksər təsərrüfatlar iqtisadi fəaliyyətləri haqqında maliyyə hesabatlarını heç bir rəsmi dövlət orqanlarına təqdim etmirlər. Deməli, bitkiçilik təsərrüfatlarının məhsuldarlığı və gəlirləri haqqında keyfiyyətli informasiyanın toplanmasında çətinliklər yarana və müvafiq olaraq statistik məlumatların obyektivliyi şübhə altına alın bilər. Hava parametrləri isə, xüsusilə də yağıntının miqdarının qıtlığı və ya həddindən artıq çoxluğu haqqında məlumatların mövcud keyfiyyəti və obyektivliyi təsərrüfatların məhsul itkisinin mənbəyinin düzgün qiymətləndirilməsinə şərait yarada bilər.

Hava indeksi əsasında qurulan sığorta sxeminin dövlətin iqtisadi-siyasi dəstəyi olmadan tətbiqi qeyri-mümkündür. Bu sxemin normativ hüquqi bazasının və infrastrukturunun yaradılması, sığorta məhsulunun hazırlanması, müvafiq tarixi dövr ərzində zəruri informasiyanın toplanması və idarə edilməsi böyük investisiyalar tələb edir. Bununla yanaşı məhsulun vegetasiya dövründə inkişafına təsir göstərən müxtəlif amillərdən asılılığının əvvəlcədən tədqiq olunması və indeks modelinin işlənilib hazırlanması yüksək dəyərli elmi-tədqiqat işlərinin aparılması zərurətini yaradır.

Nəticə

Apardığımız tədqiqatdan belə nəticə çıxarmaq olar ki, ənənəvi sığortanın həll edə bilmədiyi problemlərin (assimetrik informasiya, antiseleksiya, mənəvi risklər, transaksiya xərcləri və s.) səbəblərinin aradan qaldırılmasında indeksli sığorta modeli önəmli rol oynayır. İndeksli sığortanın bu xüsusiyyəti onunla izah olunur ki, homogen xarakterli sistem risklərinin uzunmüddətliliyi kənd təsərrüfatında məhsuldarlıqla birbaşa korrelyasiya yaradır və hava indeksinin tətbiqini zəruri edir.

Amma kənd təsərrüfatı məhsullarının hava indeksi əsasında sığortalanmasını bu sahədə mövcud olan homogen xarakterli sistem risklərinin effektiv idarə olunmasının universal üsulu kimi qəbul etmək düzgün olmazdı. İlk növbədə bu, indeksli sığorta sxeminin yaratdığı baza riskləri ilə bağlıdır. İndeksli sığortanın Azərbaycanda tətbiqi prosesində baza risklərinin səviyyəsini minimallaşdırmaq üçün əvvəlcədən qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi labüddür. Eyni zamanda təhlilimiz göstərir ki, Azərbaycan reallığında yeni sığorta məhsulunun tətbiqində onun işləmə mexanizminə təsir göstərən bir çox amillər – rayonlarda məhsuldarlıq arasında fərqlər, torpaqların keyfiyyəti, məhsulların müxtəlif vegetasiya dövrü, meteoroloji stansiyalar arasında məsafə, aqrofon, rayonun coğrafi-iqlim şəraiti və s. nəzərə alınmalıdır. Bununla yanaşı innovativ sığorta sxeminin tətbiqindən əvvəl müəyyən problemlər həll edilməlidir. Bu problemlərə aiddir: fermerlərin və sığorta şirkətlərinin yeni məhsulla tanışlığı və maarifləndirilməsi, indeksin düzgün seçilməsi, infrastrukturun və logistikanın qurulması, informasiyanın keyfiyyəti və obyektivliyinin təmin edilməsi, torpaqların iqtisadi-texniki təhlili, tətbiq olunacaq məhsulların müəyyənləşdirilməsi və s. İndeksin işlənilib hazırlanması yüksək dəyərli və elmi tutumlu tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Göstərilən problemlərin həlli müvafiq dövlət orqanlarının iştirakı və maliyyə dəstəyindən birbaşa asılıdır. Hesab edirik ki, Qazaxıstanın və digər ölkələrin təcrübəsindən istifadə indeksli sığortanın tətbiqinin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artır bilər.

Ədəbiyyat

1. Glauber, J. (2004). Crop insurance reconsidered, *American Journal of Agricultural Economics*, 86, 1179- 119.
2. Bielza M., Conte C., Dittman C., Gallego F. & Stroblmair J. (2009). Agricultural Insurance Schemes. Report to the European Commission. Retrieved from <https://ec.europa.eu/jrc/en/publication/reference-reports/risk-management-and-agricultural-insurance-schemes-europe>
3. Kang M.G. (2007). Innovations of agricultural insurance products and schemes. *Agricultural Management, Marketing and Finance Occasional Paper*.
4. “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı. 2019 <https://president.az/articles/34033>
5. Peter Hazell. Crop Insurance for Agricultural Development: Issues and Experience. *Journal of Risk & Insurance* 54(4). 1986
6. Mario J. Miranda. Area-Yield Crop Insurance Reconsidered. *American Journal of Agricultural Economics*. 1991
7. Peter Hazell. Ulrich Hess. Drought insurance for agricultural development and food security in dryland areas. *Food Security* 2(4): 395-405
8. Francisco Ceballos, Miguel Robles. Demand heterogeneity for index-based insurance: The case for flexible products. *Journal of Development Economics* 146 (2020)
9. Hans Peter Binswanger. Is There Too Much Hype about Index-based Agricultural Insurance? *Journal of Development Studies* 48(2): p.187-200. 2012
10. Harold G. Halcrow. Actuarial Structures for Crop Insurance. *American Journal of Agricultural Economics*. 1949
11. Белова Е. В. Индексные и мультирисковые страховые продукты в сельском хозяйстве: перспективы развития. *Экономические Науки*. 2018 (4). с. 65
12. Индексное страхование урожайности сельскохозяйственных культур. / А.В. Агибалов, О.А. Образцова // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. 2013, №2. С. 312.
13. P. Vijaya Kumar and V.U.M. Rao. Weather Index based Insurance for Risk Management in Agriculture. In Book: *New Vistas in Climate Resilient Agriculture* (pp.217-232) 2020. project title " Development of weather index based insurance modules for selected crops.
14. USAID. 2006. Index insurance for weather risk in lower-income countries, (Eds. J Skees, A Goes, C Sullivan, R Carpenter, M Miranda and B Barnett), GlobalAgRisk Inc., Lexington, Kentucky, USA. Washington, DC: United States Agency for International Development, www.microlinks.org/ev_en.php?
15. Ephias M. Makaudze, Mario J. Miranda. Catastrophic drought insurance based on the remotely sensed normalised difference vegetation index for smallholder farmers in Zimbabwe. *Agrekon. Agricultural Economics Research, Policy and Practice in Southern Africa* Volume 49, 2010 - Issue 4
16. Shahadat Hossain. Problems and Prospects of Weather Index Based Crop Insurance for Rural Farmers in Bangladesh. *Developing Country Studies*. Vol.3, No.12, 2013

17. World Bank. World Development report. Risk and Opportunity - Managing Risk for Development. Washington, D.C. 2014. p. 9
18. Clarke, D.J., 2016. A theory of rational demand for index insurance. *Am. Econ. J. Microecon.* 8 (1), 283–306.
19. Skees, J. Murphy, A., Collier, B., Mccord, M. J., & Roth, J. (2007). Scaling Up Index Insurance: What is needed for the next big step forward?, Microinsurance Centre LLC with Globalagrisk INC. Retrieved from <http://www.agriskmanagementforum.org/doc/scaling-index-insurance-what-needed-next-big-step-forward>
20. Об обязательном страховании в растениеводстве: Закон Республики Казахстан от 10.03.2004 №533-ІІ // www.zakon.kz
21. Адаскан Дарибаева, Фаина Шуленбаева, Айгуль Жолмуханова. Актуальные проблемы развития страхования в сельском хозяйстве Казахстана. *Актуальні проблеми економіки* №9 (135). 2012. с. 288
22. Исмаилова Р.А., Маманова А. Внедрение системы индексного страхования рисков в растениеводстве в республике Казахстан. Республиканская научно-теоретическая конференция «Сейфуллинские чтения-14: Молодежь, наука, инновации: цифровизация – новый этап развития». - 2018. - Т.І, Ч. 3 – С. 310-313
23. Аманова Г.Д., Садуакасова К.Ж., Темирова А.Б. Проблемы системы страхования сельскохозяйственного производства Республики Казахстан // *Международный журнал экспериментального образования.* – 2015. – № 3-3. – С. 335-338.
24. <https://sfera.fm/articles/tkv/opyt-primeneniya-indeksnogo-strakhovaniya-v-kazakhstane>
25. İbrahimov E.R., Hüseyinov M.C., Cəfərov C.F. Azərbaycanada kənd təsərrüfatı sığortasının mövcud vəziyyəti və inkişafı məsələləri. Azərbaycanada aqrar sığortanın tətbiqi: problemlər və imkanlar. *Elmi-praktik konfrans materialları.* 2019.
26. Гусейнов М.Дж., Салахов Э.А. Основные проблемы финансовой обеспеченности аграрной сферы. *Финансовый вестник.* 2 (33). Воронеж. 2016. стр. 55
27. “Aqrar sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı.2020. <https://asf.gov.az/>
28. www.cbar.az
29. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünə dair məlumat. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi . Bakı 2020.
30. Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Bakı 2016.
31. 2019-2020-ci illər üzrə torpaq sahələrinin ölçüsünə görə mülkiyyətçilərin bölgüsü. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi . Bakı 2020.
32. E.A. Salahov, G.A. İbrahimova. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılmasında kooperativlərin rolu. Azərbaycanada aqrar sığortanın tətbiqi: problemlər və imkanlar. *Elmi-praktik konfrans.* Gəncə, 15 mart 2019.
33. Azərbaycan Regional Hidrometeorologiya Mərkəzinin arayışı. 20/326. 16.03.21.

Corresponding member of ANAS, prof. I.H. Jafarov
Azerbaijan State Agricultural University

Prof. M.J. Huseynov
Azerbaijan State Agricultural University

Associate Prof. E.A. Salahov
Azerbaijan State Agricultural University

Theoretical aspects of index insurance in agriculture and prospects of application in Azerbaijan

Summary

Recently, in order to effectively manage systemic risks in the agriculture of developed and developing countries, an index-based insurance model based on weather data, which is considered an innovative insurance product, is actively used. Index insurance is considered as an alternative to the traditional insurance model and plays an important role in overcoming many problems that traditional insurance cannot solve. The article examines the essence, mechanism of operation, advantages and disadvantages of indexed insurance. Prospects for the application of the new insurance product in Azerbaijan's agriculture were analyzed on the basis of the study of world experience in the relevant field. At the same time, the problems facing the application of the index insurance model were investigated.

Keywords: *system risks, traditional insurance, index insurance, homogeneous and local risks, weather and productivity index.*

Член-кор. НАНА, проф. И.Г. Джафаров
Азербайджанский государственный аграрный университет

Проф. М.Д. Гусейнов
Азербайджанский государственный аграрный университет

Доцент Э.А. Салахов
Азербайджанский государственный аграрный университет

Теоретические аспекты индексного страхования в сельском хозяйстве и перспективы применения в Азербайджане

Резюме

В последние годы в развитых и развивающихся странах с целью эффективного управления сельскохозяйственными рисками активно применяется модель индексного страхования основанной на погодных параметрах. Индексное страхование как альтернативная модель используется для решения проблем возникающих при традиционном страховании. В статье исследуется сущность индексного страхования, механизм работы, преимущества и недостатки. На основе анализа мировой практики изучаются перспективы применения индексного страхования в сельском хозяйстве Азербайджана. В то же время анализируются проблемы, которые могут возникать при применении новой модели страхования.

***Ключевые слова:** системные риски, традиционное и индексное страхование, гомогенные и локальные риски, индекс погоды и урожайности.*